

BAJÁKI RITA

Pázmány, a deák nyelv és a citátumok

Bartók István 1998-ban megjelent könyvében¹ ír többek között a 17. századi fordításirodalom kérdéseiről, technikai problémákról, a filológiai pontosságról, és többek között meghatározó művek előszavainak a témához kapcsolódó állásfoglalásáról. Jelen tanulmányban az ő gondolatainak fölbuzdulva egy viszonylag sokat tárgyalt kérdést egészítenék ki néhány gondolattal, ami nem más, mint Pázmány véleménye a megfelelő fordítás mibenlétéről, s amiről, mint az általa vizsgálandó korpusz előzménye, maga Bartók is említést tesz.² Eszerint a Pázmány szerinti ideális fordítás kulcsa a megfelelő arányok megtalálása a tartalmi hűség és az adott nyelv sajátosságainak megfelelő fogalmazás között. A fordítás során fontos, hogy a szöveg tartalma is befolyással legyen a helyes arány kiválasztására. Bartók Pázmány korát követő példákkal támasztja alá, hogy ettől számos más, eltérő elgondolás is létezik, amely hol a tartalmi hűség, hol a stiláris bravúr elérését célozza meg elsősorban. Ezt a Bartók által a későbbiek tárgyalásához kiindulópontként összefoglalt nézetet, valamint a témához kapcsolódó jól ismert Pázmány-idézetek³ mondandóját további gondolatokkal egészíthetjük ki, ha újraolvassuk Pázmány szövegeit.

A vizsgálódást talán nem is a *hogyan* fordított Pázmány kérdéssel kell kezdenünk, hanem sokkal inkább a *mit* fordított le és *mit nem* kérdésekkel, és ennek tükrében nemcsak általánosságban, de konkrétan is láthatjuk véleményét a magyar nyelvre való átültetés módszertanán túl arról is, hogy melyik nyelv milyen cél szolgálatába volt inkább állítható, s a nyelvek, a latin, illetve

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja. Ezúton is köszönöm Hargittay Emil tanácsait, amiket a dolgozat elkészítése során adott.

1 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998.

2 Uo., 260.

3 Elsősorban a Kempis-fordítás előszavára gondolok: KEMPIS Tamásnak *Christvs követéséről, négy könyvei*, Mellyeket magiarrá fordított Pazmany Peter Eztergami Ersek, Bécs, 1624.

a magyar nyelv egy művön belüli alkalmazása, változtatása vajon hogyan lett már önmagában is az argumentáció eszköze.

Pázmány klasszikus műveltsége közismert, iskolázottságának, szerzetesi képzésének (is) köszönhetően a különböző nyelvekben való jártassága és magabiztossága szintén köztudott.⁴ Éppen ezért említésre méltó, amikor fölháborodásának ad hangot, ha a nyelvtudását, akár a filológiai pontosságát, akár a fordítástechnikai megoldását kéri rajta számon. Ilyen jellegű megjegyzések a hitvitázó írásokban fordulnak elő elsősorban, ahol a vitázó felek a tartalmi kérdések mellett gyakran *ad hominem* érvekkel élve a másik fél képességeit becsmélve annak nyelvtudására, pontosabban nem tudására is kitérnek.

Csak ízelítőül egy-két példa, először egy általános:

Itt először az Morgók engem pirongatnak, hogy sem deákul, sem magyarul nem tudok. Mert egyszer írásomban magyarul, és egyszer deákul vétkeztem az grammatica ellen; azért calefactorhoz igazítanak, hogy magyarul tanuljak.⁵

A *calefactor*, a fűtő az iskolai hierarchiában a tanárok és a diákok után következik, tehát a vád szerint annyira tudatlan Pázmány, hogy egy, a diákoknál képzetlenebb embertől is csak tanulhat. Pázmány nem hagyja szó nélkül a sértést. Válaszában ugyanazt az okot jelöli meg, mint amit a nyomtatásban esett fogvatkozások közlésekor szokott, az érvelés is hasonló, vagyis a tudatlanság helyett a vétlen gondatlanságot jelöli meg a hiba okául:

Ennyi írásban egyszer, vagy az írónak és nyomtatónak fogvatkozásából, vagy magam gondatlanságából, ha egy vétek esett az szövegben, bátor dolog mondhatom. Az eszes olvasó pedig tudom meggondollya, mely igye-fogyott emberek kel azoknak lenni, kik effélében kötődnek.⁶

Az eszes olvasó pedig ezúttal a hibák fejben emendálása helyett az ürügyet megragadó kötekedést észleli.

Az általános megjegyzés bemutatását egy konkrét példa kövesse. Lássuk, Pázmány hogyan reagál, amikor félrefordítással gyanúsítják, tehát ezúttal egy fordítástechnikai kérdés kerül szóba, ami egyúttal jól illusztrálja Pázmány gondolkodását a fordításról:

4 ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely, 5).

5 PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégyenvallás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hívságoknak kőszegi toldalékot verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900 (Pázmány Péter Összes Munkái, 5), 225.

6 Uo.

Azt is mondtam vala, hogy az Confessio egyedül az pusztá hitnek tulajdonítta az üdvösséget, kivel az keresztséget és poenitentiát haszontalanná teszi. Itt először azzal pirongat Alvinczi, hogy nem jól fordítom az *solat pusztának* [...]. Csuda Calepinusra akadtál volt te is biz ot uram [...]. Én ezidáig azt tudtam, hogy ez az deák szó *sola* annyit tézzen mint *csak egyedül*, és így is fordítottam vala az én könyvemben, noha utána vetém az *pusztát*-is, mert az magyar nyelvnek folyása szerént annyi az pusztá hit, mint az egyedül való hit. De ha ez vétek vagon, ám hadd el a pusztát, és tarcs-meg az egyedült.⁷

Itt tehát egy hitvita elejtett megjegyzésében nemcsak a bevezetőben idézett Bartók-gondolatot látjuk megvalósulni, de a Kempis-előszóban olvasható közismert igény is kielégítést nyert.

Nézzünk további eseteket, amelyek Pázmány fordítástechnikáját illusztrálják. Ezek a példák általában az újítók fordításaival kapcsolatos kritikus észrevételekből valók, a szemezgetés célja a fordításra vonatkozó megjegyzések összegereblyézése, nem pedig a hitvitaproblémák bemutatása, ezért bár a Szentírás fordításáról van szó,⁸ bizonyos megjegyzéseket mégis tekinthetünk általános, bármilyen szöveg fordításánál érvényes módszertani elvárásnak.

A fordítandó szöveg tartalmához hűnek kell maradni, azt a fordító saját szempontjai, érdeke ne befolyásolja, tehát a fordítás során sem elvenni, sem hozzátoldani, sem az eredetit megváltoztatni nem tanácsos.⁹ A fordítás során praktikus a célnyelv már meglévő, hagyományos szókincsét, közismert szavait használni,¹⁰ nem érdemes az olvasót az idegen nyelv helyett, bár anyanyelvű, de szintén nem érthető, vagy nem ismert kifejezésekkel terhelni. Ugyanúgy felesleges egy dolgot túlságosan bőven visszaadni, az értelem nélkül kerengő szavakra semmi szükség.¹¹ Ügyelni kell arra is, ha ugyanaz a fordulat többször fölbukkan, ugyanabban az értelemben szerepeljen végig a fordítás során.¹² Ha az eredeti szövegnek több változata is van, a legelfogadottabbat, ha tetszik, a legautentikusabbat kell kiválasztani, és azt kell lefordítani, hogy ezáltal is a fordítás a forrásszöveg eredeti szándékával leginkább egyező legyen. Végül ismét felhívja a figyelmet a véletlenekre, a nyomtatásban esett fogyatkozások esetére, amelyek változtathatnak valamelyest a forrásszövegen, de jó textó-

7 PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégyeres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895 (Pázmány Péter Összes Munkái, 2), 660–661.

8 Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 292–301.

9 PÁZMÁNY Péter, *Hodogeus: Igazságra vezérlő Kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897 (Pázmány Péter Összes Munkái, 3), 486–487.

10 *Uo.*, 485–486.

11 *Uo.*, 493.

12 *Uo.*, 494.

lógusként, a fordító ezeken el kell, hogy igazodjék.¹³ Ha ezeket megfogadja, aki fordítani készül, akkor az eredmény egy olyan jól sikerült fordítás lesz, amely olyan, mintha nem is idegenből való fordítás, hanem az adott nyelven való költés volna.

Elgondolkodtató, ha Pázmány számára ilyen fontos volt a hiteles és megfelelő fordítás, ő maga miért nem ültetett át több művet magyarra. A kérdés megválaszolása nem könnyű, talán nem is lehetséges. Úgy tűnik, számára nem az volt a cél, hogy valaki más munkáját átültesse, hanem az, hogy egy adott témában a lehető legkörültekintőbben, méhecskemód¹⁴ gyűjtse össze az érveket, amik segítenek a mondanivalója alátámasztásában, hogy azt a legmegfelelőbbben és hatásosabban, meggyőzőbben adhassa elő. Ahogy írja, nem az a feladata, hogy új dolgokat költsön, hanem a régieket a megfelelő rendbe tegye egymás mellé, hogy leginkább kitessék, amit előadni szeretne. Ez volt számára a cél, hiszen minél több helyről gyűjt érveket egy csokorba, annál erősebb lesz az argumentációja. Minél több tekintélyt szólaltat meg ügye érdekében, állít mondanója megtámogatására, annál meggyőzőbb lesz. Az előadás hatásosságának fontos eleme, hogy az milyen nyelven történik. Úgy tűnik, forrásszövegeit, vagyis amit nem a saját kútfőből fogalmazott, hanem máséból citált, de sajátjaként kezelt, leggyakrabban latin nyelvű forrásokból gyűjtötte, válogatta össze. Találunk ugyan idézetet, ami eredetileg is magyarul készült, de azokkal rendszerint polemizált. Az nem a sajátja volt. Amit érvelése szolgálatába állított, azokat vagy deákul, ahogy ő nevezi a latin nyelvet, illesztette be, vagy magyarra fordítva, vagy pedig együtt a kettőt, tehát latinul is, majd magyarra lefordítva. Megfigyelhető ugyanakkor bizonyos változatossága az életműben ezen beillesztett érvelések, idézetek nyelvi megjelenítésében, vagyis hogy melyik nyelven fordulnak elő. A továbbiakban arra keresem a választ, vajon felfedezhető-e valamilyen rendszer ebben a változásban. Idő, műfaj, téma vajon hatott-e arra, hogy a citátumaiból hogyan és mit fordított le, illetve mit nem fordított le Pázmány.

Azt tudjuk, hogy az élete végén kiadott prédikációgyűjteményében a latin nyelvű szövegeket minden esetben lefordította, sőt a tipográfia segítségével könnyen kiollózhatóvá tette.¹⁵ Azt is mondhatnánk, az idézetek latin nyelvű közlése akár feleslegessé is vált, nélkülük is tökéletesen érthető a mondanója. Úgy is fogalmazhatunk, hogy dupla munkát végzett, de úgy is, hogy a Kempisfordítás¹⁶ mellett ez is egészében magyar nyelven megírt munkája, hiszen az

13 *Uo.*, 497.

14 *Uo.*, 6–7.

15 PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepelre rendelt evangeliomokról predikációk*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897 (Pázmány Péter Összes Munkái, 3), XV.

16 HARGITTAY Emil, *A Biblia nyelvi hagyománya Pázmány Kempis-fordításában = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, 2013, 58–65.

elejétől a végéig magyarul (is) olvasható a gondolatmenet megtörése, csonkulása vagy tartalmi elhagyások nélkül, és még akár el is játszhatunk a gondolatlaltal, vajon milyen hosszú maradna a prédikációs kötet, ha a tartalmában dupla részek csak egyszer szereplnének?

Lássuk, vajon mit tapasztalunk, mi mondható el a korábbi magyar nyelvű művekről? Kezdjük tehát az életmű elején. Tekintsük át a *Felelet*,¹⁷ a *Tíz Bizonyosság*,¹⁸ az *Imádságos könyv*¹⁹ és a *Rövid Tanúság*²⁰ című munkákat, vagyis a már kritikai kiadásban megjelent szövegeket a citátumhasználat szempontjából. Szerencsénkre munkái paratextusaiban Pázmány sokszor utal munkamódszerére, és számos egyéb körülményre, amelyek segítségül szolgálnak a vizsgálódás során. A *Felelet* előszavában a következőt olvashatjuk:

ne ciudalkozzal, ha az regi zent Doctoroknac soc Deac sententiait latod, Mert ezeket hogi Deakul irnam, az ketelenseg miueltete, tuduan, hogi nagioberie es böciülleti legien, mikor azon zokat oluassuc, mellieket az regiektül vöttünc, hogi sem, ha mi magunc mas nielüre forditanoioik.²¹

Ebben tehát arról van szó, hogy azért nem fordítja le Pázmány az idézeteit, mert nagyobb ereje van az eredetinek, a latin szónak, a szöveg azon a nyelven a legerőteljesebb, amelyen megfogalmazták, vagy pedig, például a Vulgata esetében, amelyen kanonizálták. S valóban a *Felelet* számos idézetet tartalmaz, amelyek formájukat illetően kétségkívül citátumok, jellemzően latin nyelven szerepelnek, nincsenek lefordítva, de funkciójuk szerint jóval többek, mint illusztráció. Szervesen beépülve, összefonódva az egész mű során, váltva egymást a magyar szöveggel, sokszor mondaton belül is, nem elhagyható részét képezik az érvelésnek, ilyen értelemben a két nyelv teljesen egyenrangú, a munka töredékes volna, bármelyik rész elhagyásával. Az idézetek mennyisége is számottevő, a kritikai szövegkiadásban a hat fejezetből álló mű²² 220 lapnyi terjedelmű,²³ ennek húsz százaléka a latin nyelven közölt szöveg,²⁴ így akár azt is mondhatnánk, kétnyelvű nyomtatványról van szó.

17 PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére* (1603), s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., 2000 (Pázmány Péter Művei, 1).

18 PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról* (1605), s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., 2001 (Pázmány Péter Művei, 2).

19 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv* (1631), s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., 2001 (Pázmány Péter Művei).

20 PÁZMÁNY Péter, *Rövid Tanúság* (1606), kiad. BRETZ Annamária, Bp., 2006 (Pázmány Péter Művei, 4).

21 PÁZMÁNY, *Felelet...*, i. m., 27.

22 Az előszó, tartalomjegyzék és a végén található *Peroratio* nélkül.

23 A kritikai kiadásban a 28–248. oldalakon található hat fejezet összesen 6046 sor.

24 A nem locust jelölő latin nyelvű szöveg 1281 sort tesz ki.

A *Tíz Bizonyosság*²⁵ esetében egész más a helyzet. Jellemzően magyarra fordítva szerepelnek az idézetek, ezért rendkívül sok locusjelölést találunk. A latin nyelvű rész aránya a magyar nyelvűéhez képest szinte elenyészőnek mondható, a 235 lap terjedelmű munkában mindössze 4 lapnyira²⁶ tehető, ennek egy-negyede nem is klasszikus értelemben vett citátum, hanem leginkább szógyűjteménynek mondható, amelyből kiderül, milyen (csúf) titulusokkal illetik egymást és a katolikusokat is a protestánsok. Az idézetek általában rövidek, egy-két sorosak, ellentétben a *Felelet* nem ritkán féloldalas, vagy akár hosszabb citátumaival, jellemzően nem fordítja le őket Pázmány, csupán mindössze 6 alkalommal, összesen 19 sornyi terjedelemben. Ez a két eltérő idézési gyakorlat főleg annak fényében különös, hogy a két művön, bár két év különbséggel adja ki, a szakirodalom álláspontja szerint párhuzamosan is dolgozott.²⁷ A különbség, az eltérő módszer okát keresve, nem vagyunk könnyű helyzetben, további kutatások eredményéig egyelőre azzal magyarázhatjuk, hogy míg a *Felelet* konkrét válasz, direkt polemizáló munka, addig a *Tíz Bizonyosság* egy általánosabb reflexió, a hitújítók működésének, a protestantizmus nézeteinek hamisságát, a katolikus álláspont igazságát bizonyító mű. Ilyen értelemben vele rokon munkának tekinthető a *Rövid Tanúság* című 1606-ban megjelent írása, s nemcsak műfaját illetően rokon, de a citátumhasználata is inkább vele mutat hasonlóságot, legalábbis ami a nyelvek arányát illeti. A *Rövid Tanúság* ugyanis egy magyar nyelvű, az idézeteket is magyarul közlő munka. Elvértve találunk benne latin szöveget, s ami új az eddig elmondottakhoz képest, hogy ezek két kivételtől eltekintve a margón szerepelnek.²⁸ A latin nyelvű margináliák elsősorban kommentárként funkcionálnak, a két, szövegközben található rész azonban az érvelés része. Az valamennyiről elmondható, hogy magyar nyelvű fordításukat nem tartalmazza a mű.

A *Rövid Tanúság* az *Imádságos könyv* első kiadása végén jelent meg, ami viszont már így nemzeti nyelven, hazai viszonylatban egy egészen új műfajt képvisel. De nem véletlenül szerepelnek így együtt, egy kötetben az imakönyv és a hitvédelmi munka, tulajdonképpen kéz a kézben fontos eszközként állnak a katolikus megújulás szolgálatában, az egyik ugyanis a tanítást adja, a másik pedig a lelkiséget, az egyikben vallásgyakorlásunkról tanulunk, a másikban a vallásunkat gyakoroljuk. Az *Imádságos könyv*ben ennek megfelelően egész más jellegű, más funkciójú „idézeteket” találunk. Módszerében, ha meggondoljuk, ismét a Pázmányra annyira jellemző méhecskemódszert vélhetjük felfedezni, ami ezúttal nem az eretnekek meggyőzésének szolgálatában áll, hanem a náluk sokkal magasabb rendű jótevő meggyőzése

25 A tíz fejezetet megelőző és követő szövegek nélkül értendő.

26 Összesen 136 sor.

27 PÁZMÁNY, *Tíz Bizonyosság*, i. m., 6.

28 Ötven oldal terjedelmű a mű, ebben 9 sornyi marginália, 35 sor szövegközben, ez utóbbi 2+33 felosztásban.

a cél, mégpedig az Istené. Az „idézet” kifejezés meglehetősen szokatlan egy imakönyv esetében, de ha most a vizsgálódás szempontja szerint értelmezzük (egy másik munka bizonyos részletének saját műbe átültetése), akkor talán mégis helytálló lehet. Az imák mint idézetek nagy részének forrása ismeretes,²⁹ ezek átvételének gyakorlata sokban különbözik az eddig bemutatott citátumhasználattól. Valamennyi szöveg csak magyar nyelven szerepel, locusjelölést nem találunk, helyette a címben bukkan fel néha „azonosítási” lehetőség, vagyis, hogy a hagyomány – ami vagy a valóságot tükrözi, vagy esetleg az idő múlásának sajátos következménye – alapján ki az adott szöveg szerzője. Azt mondhatjuk, hogy az imakönyv esetében az érvelés során valószínűleg nincs jelentősége sem a forrásmegjelölésnek, sem a nyelvhasználatnak, hiszen nem lesz sem nagyobb ereje, sem becsülete Isten előtt a szónak, az ő meggyőzése nem azon áll, melyik nyelven szólunk hozzá. Ugyanakkor az *Imádságos könyv* esete ennél valamivel összetettebb. Az eddig elmondottak az imákra vonatkoztak, de nemcsak imádságok, fohászok szerepelnek ebben a munkában. Több helyen találunk magyarázó, tanító részeket, amelyek az imáktól eltérő szerkezettel, felépítéssel, retorikával rendelkeznek,³⁰ ezek után nem meglepő, hogy az idézéstechnikában is különbség mutatkozik. A tanító részekről a következő állapítható meg: a latin citátumok magyarosítása nem minden esetben történik meg. Amikor azonban mégis, akkor két különböző formában jelenik meg. Az egyik, amikor nem fordításról, csak összefoglalásról beszélhetünk. Ezekben az esetekben mindig a magyar nyelvű rész szerepel előbb, s csak aztán következik a latin nyelvű idézet. A másik mód, amikor tényleges fordítással van dolgunk, ilyenkor felcserélődik a nyelvek sorrendje, először szerepel a latin nyelvű idézet, s csak ez után következik a fordítás magyar nyelven. A számok tükrében ez a következőképpen alakul: az 1606-os kiadásban³¹ huszonkilenc citátumot találunk, amelyek közül hét után áll magyar nyelvű fordítás, négyszer találunk a latin idézet előtt magyar összefoglalást, s tizennyolc alkalommal fordul elő, hogy a latin szöveget nem fordítja le, nem foglalja össze, hanem egyszerűen részévé teszi az egyébként magyar nyelven megírt fejezetnek. Érdekesség, hogy az *Imádságos könyv* negyedik kiadásában található harmincegy idézetből mindössze négyet ültet át magyarra, négyszer foglalja előre össze magyarul a latin idézetet, s huszonháromszor fordul elő, hogy a latin hivatkozást magyarra ültetés nélkül építi be szövegébe.

29 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631), Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., 2013 (Pázmány Péter Művei, 6). A forrásmegjelöléseket tartalmazó tárgyi jegyzeteket Bogár Judit készítette.

30 BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének retorikájához = Retorika – Irodalom – Poétika*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 10), 171–182.

31 PÁZMÁNY Péter, *Kereztzyeni imádságos keönyv*, Graz, 1606.

Engedtessek meg még egy gondolat az *Imádságos könyv*vel kapcsolatban. Ha Pázmány munkamódszerére koncentrálnánk, amelynek lényege, hogy egybehozza, méhecskemód gyűjtögesse ki más szerzők munkáiból mindazt, ami az ő szempontjából fontos, ami gondolatmenetét leginkább alátámasztja, vagyis a téma körüljárása az elsődleges cél, nem pedig egy másik szerző munkájának közvetítése fordítás révén, amely módszert szinte valamennyi művében alkalmaz, akkor miért épp az *Imádságos könyv* lenne kivétel? Sőt még saját műveit is újrendezi az újabb kiadások alkalmából. Ha mindezeket meggondoljuk, akkor talán jól gondoljuk, ha úgy véljük, hogy az *Imádságos könyv* esetében nem azért nem találjuk az eredeti imakönyvet, ami forrása lehetett, mert nem jól kerestük, hanem azért, mert olyan nem is létezett.

Összességében elmondható, hogy Pázmány fordításról alkotott nézete és citátumhasználatának eddigi vizsgálata további feladatok elvégzésére serkent, hiszen az itt bemutatott esetek csak részképet adnak, csupán ízelítőül szolgálnak Pázmány munkamódszeréről. A vizsgálódás legfőbb érdeme, hogy meszeszemenőig igazolja, valóban érdemes ezekkel a témákkal teljességre törekvően foglalkozni, illetve azt is, hogy leginkább csak úgy érdemes. A kritikai kiadás kötetei áttekintésének, rövid elemzésének hozadéka, hogy mintegy előtanulmányként segíti a teljes életmű nyelvhasználat-szempon-tú vizsgálatát, a módszertan kialakítását, további kutatásra érdemes szempontok, kategóriák létrehozását. Aminek következtében tényleg a maga teljességében állhat majd előttünk mindaz, amit Pázmány esetében a deák és a magyar nyelv használatáról megismerni lehetséges.